

УДК 351.746(477)

*О. В. Шмоткін***ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ДІЯЛЬНОСТІ
СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ ПО ЗАБЕЗПЕЧЕННЮ
ПРАВ ОСОБИ**

Права та свободи особи — це найважливіші досягнення людства, для забезпечення яких існують усі соціальні інститути, у тому числі право і держава.

Значну роль у забезпеченні прав особи відіграє Служба безпеки України. Відповідно до статті 1 Закону «Про Службу безпеки України» [1], вона є державним правоохоронним органом спеціального призначення, що забезпечує державну безпеку України. Державна безпека — це складова національної безпеки, головним об'єктом якої, відповідно до статті 3 Закону «Про основи національної безпеки України» [2], є права і свободи людини й громадянина. Отже з їх безпеки складається національна безпека, у тому числі й державна, яку забезпечує СБ України. І навпаки, забезпечуючи державну безпеку, СБ України забезпечує й безпеку громадян. Поряд з цим у цій сфері діяльності існує чимало проблем, які неможливо вирішити без відповідних наукових розробок.

Деякими питаннями забезпечення СБ України прав особи присвячені наукові роботи таких фахівців, як В. С. Сідак, І. В. Валько [3], Г. П. Ситник, В. М. Холуйко, М. П. Вавринчук [4], В. А. Омельчук [5–7] та ін.

Поряд з цим немає робіт філософсько-правового характеру, присвячених діяльності СБ України по забезпеченню прав особи. Але удосконалення цієї діяльності неможливо без проникнення в сутність проблем, які тут мають місце. Саме філософія права як юридична наука про сутність правових явищ може допомогти у вирішенні цих проблем, чому і присвячена ця стаття.

Про особливу важливість для СБ України прав особи свідчить те, що ст. 3 Закону України «Про Службу безпеки України» проголошує одним із принципів діяльності Служби безпеки України повагу до прав

і гідності особи. Цей принцип деталізований у статті 5 Закону, аналіз якої дає можливість зробити такі висновки:

1. Діяльність Служби безпеки України здійснюється на основі дотримання прав і свобод людини, тобто у своїй діяльності вона не може порушувати ті права й свободи, якими громадяни володіють відповідно до законодавства.

2. Співробітники Служби безпеки України повинні поважати гідність людини, виявляти до неї гуманне ставлення, не допускати розголошення відомостей про особисте життя людини.

3. У виняткових випадках з метою припинення та розкриття державних злочинів окремі права та свободи особи можуть бути тимчасово обмежені в порядку і межах, визначених Конституцією та законами України.

Це положення варто розуміти так:

- а) права й свободи можуть бути тільки обмежені, а не порушені;
- б) ці права обмежуються тимчасово;
- в) вони обмежуються в порядку й розмірах, установлених Конституцією й законами України;
- г) обмеження здійснюється з метою припинення і розкриття державних злочинів.

4. Неправомірне обмеження законних прав та свобод людини неприпустимо і тягне за собою відповідальність згідно з законодавством.

5. Орган Служби безпеки України у разі порушення його співробітниками при виконанні службових обов'язків прав і свобод людини повинен вжити заходів до поновлення цих прав і свобод, відшкодування заподіяної моральної і матеріальної шкоди, притягнення винних до відповідальності.

6. Служба безпеки України на вимогу громадян України в місячний строк зобов'язана дати їм письмове пояснення із приводу обмеження їх прав чи свобод. Такі особи мають право оскаржити до суду неправомірні дії посадових осіб органів Служби безпеки України.

Розглянемо детально участь СБ України у функціонуванні юридичного механізму забезпечення прав особи, який є системою юридичних засобів за допомогою яких закріплюються, реалізуються, охороняються, захищаються, поновлюються права особи.

Служба безпеки України при визначенні змісту закріпленого права:

- надає необхідну аналітичну інформацію законодавчим органам;
- бере участь у законопроектній роботі;
- здійснює експертну оцінку законопроектів;
- визначає зміст деяких прав співробітників СБ України (економічних, соціальних, культурних) в процесі відомчої нормотворчості.

При реалізації прав особи Служба безпеки України в основному створює загальні умови для реалізації прав громадян, а саме: вона забезпечує безпеку держави, без чого неможливо забезпечувати права конкретних індивідів. Для цього Служба безпеки України здійснює розвідуваль-

ну, контррозвідувальну й інформаційно-аналітичну роботу в інтересах ефективної діяльності державних органів із забезпечення прав людини.

У здійсненні юридичних засобів охорони прав людини Служба безпеки України також в основному бере участь у реалізації загальних засобів охорони прав людини:

- здійснює контррозвідувальні заходи щодо запобігання будь-яких форм розвідувально-підривної діяльності проти України;

- здійснює профілактику правопорушень у сфері державної безпеки;

- здійснює контррозвідувальне забезпечення оборонного комплексу, збройних сил, енергетики, транспорту, зв'язку й інших важливих об'єктів;

- бере участь у заходах, що стосуються в'їзду в Україну й виїзду за кордон, перебування на території України іноземців й осіб без громадянства;

- у межах наданої законодавством компетенції забезпечує особисту безпеку громадян;

- здійснює заходи щодо забезпечення безпеки громадян України за кордоном.

При реалізації юридичних засобів захисту прав людини Служба безпеки України здійснює два види діяльності: припиняє порушення прав людини й відновлює порушені права.

Що стосується першого виду діяльності, то Служба безпеки України:

- виявляє і розслідує злочини, які віднесено до компетенції Служби безпеки України. Кожен з таких злочинів спрямований або проти колективних або індивідуальних прав людини, і тому у цьому випадку Служба безпеки України захищає права людини;

- припиняє всі інші правопорушення, реагування на які віднесено законодавством до компетенції Служби безпеки України.

Що стосується відновлення порушених прав, то Служба безпеки України:

- сприяє ліквідації наслідків стихійних лих, значних аварій, катастроф, інших надзвичайних ситуацій;

- бере участь у реабілітації прав незаконно репресованих осіб;

- у випадку порушення співробітниками Служби безпеки України прав і свобод громадян відновляє ці права, відшкодовує матеріальний і моральний збиток.

Незважаючи на важливість прав особи, вони не є абсолютними. Зокрема, основними міжнародними актами, що закріплюють права особи, передбачене обмеження багатьох з них з метою забезпечення національної безпеки.

З огляду на значимість обмеження права особи для діяльності СБ України детально розглянемо це питання.

Обмеження прав особистості — це зменшення, звуження, призупинення, скасування, невизнання, ускладнення процедури реалізації певних прав і свобод особи у певній сфері суспільних відносин.

Зменшення — це кількісне обмеження змісту прав і свобод.

Звуження — це зменшення обсягу прав і свобод.

Призупинення — це обмеження, зв'язане із якими-небудь тимчасовими умовами, наприклад призупинення пасивного виборчого права при позбавленні волі за скоєння злочину.

Скасування передбачає повне припинення дії певних прав і свобод, наприклад скасування права на свободу пересування для іноземців шляхом їх видворення з країни за дії, які суперечать інтересам національної безпеки країни перебування іноземця.

Невизнання — це відсутність юридичного закріплення певних прав і свобод (наприклад, політичних прав і свобод за іноземцями) або їх ігнорування (наприклад, невизнання державою за своїм громадянином громадянства іншої держави).

Ускладнення процедури реалізації здійснюється при певних умовах або по відношенню до певних суб'єктів (наприклад, утруднення реалізації права на свободу пересування в умовах воєнного чи надзвичайного стану).

Обмеження можуть мати місце і при правотворчості, і при реалізації права.

Види обмежень:

1. За змістом прав:

- обмеження особистих прав;
- обмеження політичних прав;
- обмеження економічних прав;
- обмеження соціальних прав;
- обмеження культурних прав.

2. За об'єктами обмеження:

- обмеження індивідуальних прав;
- обмеження колективних прав.

3. За терміном обмеження:

- постійні;
- тимчасові.

4. За територіальною спрямованістю:

- загальнодержавні;
- місцеві.

5. За характером обмеження:

- особисті;
- матеріальні;
- організаційні.

При реалізації обмежень прав особистості головним є дотримання меж обмежень, під якими варто розуміти їхні правомірно припустимі межі.

З метою дотримання прав і свобод особи необхідно встановлення максимально можливих і точних критеріїв для визначення меж правомірності їх обмеження. Такими критеріями можуть бути, перш за все, принципи визначення меж. Цими принципами є:

1. Обумовленість меж обмеження економічними, соціальними і культурними відносинами, які існують у суспільстві. Ці умови індивідуальні для кожного суспільства. Вони являють собою об'єктивну закономірність, яку неможливо ігнорувати навіть задля дотримання міжнародних норм. Тому, при визначенні меж обмеження, варто виходити з реалій свого суспільства, орієнтуючись на загальносвітові стандарти, тобто внутрідержавні потреби і інтереси повинні бути у цьому процесі імперативними, а загальносвітові — диспозитивними. Виходячи із цього принципу не можна сліпо слідувати вказівкам і вимогам із-за кордону.

2. Правомірність меж обмеження, яка передбачає, що і правотворчі, і правореалізаційні обмеження повинні відповідати міжнародному і внутрідержавному праву, перш за все Конституції. При цьому недопустимо порушувати загальновизнані юридичні принципи: «Закон зворотної сили не має», «Неопублікований закон виконанню не підлягає» тощо.

3. Співмірність меж обмеження загрози, яка обумовлює ці обмеження. Необхідно дотримуватися свідомої достатності, тобто головним у цьому принципі повинно бути те, що користь від обмеження повинна бути більша, за шкоду.

4. Збалансованість при встановленні меж обмеження інтересів особи, суспільства, держави, яка означає, що особа обмежується тільки заради нормального функціонування суспільства і держави, які без цього обмеження не зможуть забезпечити права і свободи особі.

5. Об'єктивна обумовленість меж обмеження, яка означає, що необхідність конкретного обсягу обмеження повинна бути обумовлена реальними потребами життя, загрозами національній безпеці, а не вузько-політичними і іншими подібними цілями. Це також означає, що застосування обмеження можливо тільки тоді, коли уникнути таких загроз іншим шляхом неможливо.

6. Цілеспрямованість встановлення меж обмеження передбачає, що воно повинно бути спрямоване на запобігання конкретним загрозам. Це також означає неприпустимість використання обмеження поза призначенням.

7. Своєчасність встановлення обмеження означає, що воно, з одного боку, повинно здійснюватися відразу при створенні певної загрози, наприклад загрози національній безпеці, з іншого боку, обмеження повинно переривати свою дію відразу після нейтралізації загрози.

8. Рівність при застосуванні обмеження передбачає, що до одних і тих самих суб'єктів, в одних і тих самих ситуаціях, застосовуються одні і ті самі обмеження.

9. Диференційованість застосування обмежень означає, що залежно від характеру загроз, особливостей носіїв цих загроз повинні застосовуватися відповідні обмеження прав.

10. Індивідуальність обмежень полягає у тому, що вони застосовуються до конкретних носіїв загроз, тобто неприпустимо обмежувати права непричетних до таких загроз індивідів.

Необхідно зауважити, що вищезгадані принципи є загальними принципами встановлення меж щодо обмеження будь-яких прав і свобод людини у будь-якій сфері суспільних відносин взагалі, адже існують і спеціальні принципи встановлення відповідних меж правообмеження, в тому числі і в такій сфері, як діяльність органів Служби безпеки України.

До них можна віднести такі принципи:

- Законність обмеження прав і свобод людини — під цим принципом розуміється, по-перше, строга відповідність відомчих нормативно-правових актів органів Служби безпеки України Конституції України та чинному законодавству, що регулює діяльність органів Служби безпеки України; по-друге, строге дотримання цього законодавства при здійсненні обмежень.

- Обґрунтованість обмеження — означає, що обмеження повинно здійснюватись, по-перше, при об'єктивній необхідності цього обмеження, по-друге, на підставі достовірних юридичних фактів.

- Винятковість обмеження — це означає, що обмеження здійснюється тільки тоді, коли без цього обмеження неможливо виконати обов'язки, що покладені на Службу безпеки України.

- Тимчасовість обмеження — передбачає, що обмеження поширюється лише на той строк, який необхідний для вирішення юридичної справи, що належить до компетенції Служби безпеки України.

- Юридична визначеність правообмежувальних процедур, що передбачає наявність детально розробленого юридичного процесу застосування обмеження прав і свобод органами Служби безпеки України.

Окрім принципів визначення меж правомірності обмежень, повинні існувати також гарантії правомірності обмеження прав і свобод:

- Обмеження повинні накладатися для запобігання реальній загрозі суспільним інтересам і інтересам особи, а не передбачуваний.

- Будь-яке обмеження повинно бути точно встановлено нормою права уповноваженим правотворчим органом і обнародовано.

- Повинен бути відомий суб'єкт, який накладає обмеження.

- Разом із введенням обмеження повинен вводитися механізм захисту від можливих порушень при обмеженні.

- Обмеження повинно застосовуватися тільки уповноваженим суб'єктом у межах його повноважень і тільки в процедурі, що передбачена правом.

- Норми права, які передбачають обмеження, не повинні трактуватися розширено.

- Обмеження повинно застосовуватися при наявності відповідних легальних достовірних фактів, а не імовірнісних відомостей або оціночних думок.

- Вид, обсяг, зміст і термін обмеження повинні бути відомі особі, права і свободи якої обмежуються.

- Особа повинна бути проінформована суб'єктом, який обмежує її права і свободи, про засоби їх захисту.

- Особі повинні бути надані суб'єктом, який обмежує права і свободи, можливості для їх захисту.
- Завжди повинна існувати можливість оскарження обмеження у суді.
- Повинен існувати механізм поновлення прав і свобод, які порушені обмеженням.
- Необхідно існування національного фінансового фонду матеріальної компенсації шкоди, завданої особі порушенням її прав і свобод при їх обмеженні.
- Повинна існувати юридична відповідальність за обмеження, які порушили права і свободи особи.

На основі цих принципів і гарантій обмеження повинні встановлюватися конкретні межі обмеження кожного права і свободи особи, що по-перше, полегшує цю діяльність для СБ України, надав конкретність і ясність усім деталям цього процесу, по-друге, буде запобігати порушенням СБ України прав особи. Але ця проблема потребує відповідних наукових розробок стосовно кожного права особи.

Л і т е р а т у р а

1. Про Службу безпеки України : Закон України // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 27. — Ст. 382.
2. Про основи національної безпеки України : Закон України // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 39. — Ст. 351.
3. Сідак В. С. Мораль і безпека особи, нації, держави. Історико-філософські нариси : монографія / В. С. Сідак, І. В. Валько. — К. : КДТУ, 2001 — 221 с.
4. Ситник Г. П. Національна безпека України: теорія і практика : навч. посіб. / Г. П. Ситник, В. М. Холуйко, М. П. Вавринчук ; за заг. ред. Г. П. Ситника. — Хмельницький ; К. : Кондор, 2007. — С. 136–156.
5. Омельчук В. А. Захист інтересів людини — методологічний орієнтир розробки теорії державної безпеки / В. А. Омельчук // Збірник наукових праць НА СБ України. — 2004. — № 11. — С. 138–142.
6. Права і свободи людини як чинник державної безпеки України: проблеми і шляхи їх вирішення // Державна безпека України. — 2005. — № 2(4). — С. 47–52.
7. Забезпечення прав і свобод людини — функція СБ України // Збірник наукових праць НА СБ України. — 2007. — № 19. — С. 63–69.

А н о т а ц і я

Шмоткін О. В. Філософсько-правові аспекти діяльності Служби безпеки України по забезпеченню прав особи. — Стаття.

Стаття присвячена аналізу діяльності Служби безпеки України в контексті забезпечення прав та свобод людини і громадянина. Досліджено принципи, якими мають керуватися органи СБУ при обмеженні прав і свобод, розглянуто види таких обмежень та умови правомірності їх застосування.

Ключові слова: правові принципи, Служба безпеки України, права та свободи людини і громадянина, обмеження прав і свобод.

S u m m a r y

Shmotkin O. V. Philosophical-Legal Aspects of Security Service of Ukraine Activity in the Sphere of Human Rights and Freedom Providing. — Article.

The article is devoted the analysis of Security Service of Ukraine activity in the context of providing of rights and freedoms of man and citizen. Noted principles which the organs of SSU must follow at limitation of rights and freedoms, the types of such limitations and condition of legitimacy of their application are considered.

Keywords: legal principles, Security Service of Ukraine, rights and freedoms of human citizen, limitation of rights and freedoms.